

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με ιδιαίτερη χαρά προλογίζω το βιβλίο αυτό της Δήμητρας Σαμίου για τη γυναικεία ψήφο, προϊόν μακρόχρονης και επίπονης προσπάθειας. Η συγγραφέας πέτυχε να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία με μια μελέτη που αποτελεί σημείο αναφοράς, τόσο για την ιστορία των γυναικών, όσο και για την ιστορία των πολιτικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Πρωτίστως ιστορικός, η Δ. Σαμίου κατάφερε να αναπτύξει και πολιτολογική προβληματική, κάτι που της επέτρεψε να εντάξει το θέμα της σε μια θεώρηση για την καθολική ψηφοφορία και τη σταδιακή διεύρυνση της δημοκρατίας. Πράγματι, όταν το 1952 κατοχυρώθηκε το δικαίωμα της ψήφου στις γυναίκες, αυτό αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο αναγνώρισης της ιδιότητας του πολίτη και γι' αυτές, ενώ όταν τον Φεβρουάριο του 1956 οι Ελληνίδες ψήφισαν για πρώτη φορά σε βουλευτικές εκλογές σε επίπεδο επικράτειας, ήταν και η πρώτη φορά που εφαρμόστηκε στην πράξη η αρχή της καθολικής ψηφοφορίας. Οι δύο αυτές ημερομηνίες αποτελούν αναμφίβολα κορυφαία σημεία στο ιστορικό των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και στην ιστορία της καθολικής ψηφοφορίας, αλλά και της διεύρυνσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Σηματοδοτούν δε την κατάληξη μιας πορείας που είχε και άλλες σημαντικές στιγμές και πολλούς αγώνες, αφού η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες υπήρξε σταδιακή, κάτι που η συγγραφέας περιγράφει σχολαστικά, εξαντλητικά και απόλυτα τεκμηριωμένα. Η Δ. Σαμίου επιτυγχάνει μια συνολική εξιστόρηση της διεκδίκησης των πολιτικών δικαιωμάτων από τις Ελληνίδες, που είναι υψηλής ποιότητας και συμβάλλει ουσιαστικά στην ελληνική βιβλιογραφία από την οποία έλειπε επί μια πενηνταετία, παρά τη δημοσίευση σημαντικότερων μελετών για επιμέρους πλευρές της ιστορίας των φεμινιστικών και γυναικείων διεκδικήσεων στη χώρα αυτή.

Η περιγραφή των διεκδικήσεων, της προβληματικής των φεμινιστριών και των πολλαπλών ρευμάτων στο πλαίσιό τους, στην οποία προβαίνει η Δ. Σαμίου, καταδεικνύει τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι φεμινίστριες στο βαθμό που η μαζική ενσωμάτωση των γυναικών στο εκλογικό σώμα, η οποία συντελέστηκε στην πράξη το 1956, προσέβαλε, τουλάχιστον τυπικά, τον κυριαρχικά ανδροκρατικό χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας. Πράγματι, η πολιτική υπήρξε ιστορικά το κατεξοχήν αποκλειστικά ανδρικό πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ η διάκριση ιδιωτι-

κός-δημόσιος χώρος λειτούργησε ως παράγοντας νομιμοποίησης της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας και του γυναικείου πολιτικού αποκλεισμού. Οι γυναίκες εν τούτοις, που ιστορικά αποκλείστηκαν από τον δημόσιο χώρο λόγω του φύλου τους, τελικά απέκτησαν –αφού εν μέρει διεκδίκησαν– ισονομία και ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων ως φορείς των ίδιων εκείνων ιδιοτήτων που τις απέκλειαν, κάτι που δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο θα αξιοποιούσαν στην πράξη το νέο τους δικαίωμα.

Από μια άποψη, το βιβλίο αυτό αποτελεί μια μελέτη της προϊστορίας της σχέσης των γυναικών με την ψήφο, στο βαθμό που περιλαμβάνει τη λεπτομερή εξιστόρηση της πορείας των γυναικείων διεκδικήσεων για την απόκτηση του σχετικού δικαιώματος, καθώς και των συνθηκών υπό τις οποίες αποδόθηκαν πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες το 1952. Η εξιστόρηση αυτή, που τόσο επιτυχώς επιχειρείται στο βιβλίο, προσφέρεται ως ερέθισμα που μπορεί να αποτελέσει αφετηρία ενός ουσιαστικού διαλόγου για τις σχέσεις της δημοκρατίας με το σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι η αποσύνδεση της κατάκτησης της γυναικείας ψήφου από φεμινιστικές διεκδικήσεις –αποσύνδεση που δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα και την οποία τόσο ωραία καταδεικνύει η συγγραφέας– επέδρασε στον τρόπο με τον οποίο εντάχθηκαν οι γυναίκες στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, στη χρήση που έκαναν στα εκλογικά τους δικαιώματα στην αρχή, καθώς και στις αντιλήψεις που ως κοινωνική κατηγορία διαμόρφωσαν για τη βαρύτητα της ψήφου ως μέσον επίλυσης προβλημάτων. Πράγματι, λόγω των πολλαπλών δομικών και ιδεολογικών αποκλεισμών και των διαφορετικών ανάλογα με το φύλο προτύπων ζωής, οι γυναίκες παραδοσιακά εμφανίζονται ως λιγότερο συμμετοχικές στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες, και αυτό βεβαίως και μετά την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων. Παρά τις αλλαγές που σημειώνονται τις τελευταίες δεκαετίες στην κοινωνική πραγματικότητα, καθώς και στα πρότυπα και τους έμφυλους ρόλους, οι γυναίκες εξακολουθούν να κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες: όλες οι σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, και όχι μόνον, τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι γυναίκες δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενημερώνονται λιγότερο, ανταλλάσσουν πολιτικές απόψεις σε μικρότερο βαθμό, έχουν πιο διαδεδομένη αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ματαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη παρέμβασή τους στην πολιτική διαδικασία κ.ά. Παράλληλα, συμμετέχουν σαφώς λιγότερο σε όλες τις δομές της θεσμοθετημένης πολιτικής διαδικασίας, και ιδιαίτερα στα πολιτικά

κόμματα. Αν και όλα τα παραπάνω παρουσιάζουν έντονη σχέση με την ηλικία, αφού περιγράφουν πρωτίστως το παραδοσιακό γυναικείο πρότυπο που εκφράζεται από ηλικιωμένες κυρίως και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου γυναίκες, οι γενικεύσεις και οι διχοτομικές κατηγοριοποιήσεις, που προτείνονται κατά κανόνα στις δημοσκοπήσεις, το ανάγουν σε κυρίαρχο γυναικείο πρότυπο, γενικεύοντας και ομοιογενοποιώντας μια πραγματικότητα εντονότατα διαφοροποιημένη.

Η παραπλανητική αυτή γενίκευση διευκολύνεται από το ότι σήμερα στη Βουλή συμμετέχουν 63 γυναίκες βουλευτές. Πολλές έναντι των δύο του 1956, αλλά πολύ λίγες έναντι των 237 ανδρών. Θα μπορούσε θεμιτά να υποστηριχθεί ότι αν στο διάστημα αυτό έχουν επέλθει σημαντικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα, εντούτοις η σχέση φύλου και δημοκρατίας παραμένει προβληματική. Γιατί αν οι 63 γυναίκες στη Βουλή του 2012 αποτελούν σημαντική πρόοδο, το ότι αυτές είναι μόλις το 21% του συνόλου των βουλευτών θέτει με οξύτητα ζητήματα πολιτικού αποκλεισμού μιας μερίδας πολιτών και συνακόλουθα δικαιωμάτων και ποιότητας της δημοκρατίας.

Συνεπώς, ενώ η διεύρυνση της δημοκρατίας, που σηματοδοτείται από την κατάρτιση της μακράς πορείας προς τη συμπερίληψη των Ελληνίδων στο εκλογικό σώμα, αποτελεί σίγουρα σταθμό για τη δημοκρατία στην Ελλάδα, συγχρόνως αποτελεί και αφορμή προβληματισμού για τη συνεχιζόμενη μικρή παρουσία γυναικών σε όλες τις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, καθώς και σχετικά με τη γενικότερη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία. Δείχνει δε ότι για να είναι ουσιαστική η διεύρυνση της δημοκρατίας δεν αρκεί η τυπική κατοχύρωση δικαιωμάτων, χρειάζεται και η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την ουσιαστική άσκησή τους. Έτσι, πέρα από αριθμούς και ποσοστά, θα πρέπει να προβληματιστούμε γύρω από το γιατί η τυπική ισότητα, που νομικά προβλέπεται, δομικά εμποδίζεται, και γύρω από το είδος των μέτρων που επιβάλλεται να θεσμοθετηθούν ώστε το φύλο να γίνει πραγματικά άσχετο με την ιδιότητα του πολίτη. Η εργώδης αυτή συγγραφική προσπάθεια της Δήμητρας Σαμίου, εκτός από πολύτιμο συμπλήρωμα στην ελληνική ιστορική βιβλιογραφία, έχει και τις θεωρητικές προϋποθέσεις ώστε να λειτουργήσει ως έναυσμα για περαιτέρω προβληματισμό γύρω από την έμφυλη ιδιότητα του πολίτη, και τελικά γύρω από τον τρόπο αντιμετώπισης των εγγενών αντιφάσεων της δημοκρατίας.

Μάρω Πατελίδου Μαλούτα
Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης
Τμήμα ΠΕΔΑ/ Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΜΕΛΕΤΗ ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΪΟΝ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ γύρω από το ζήτημα της ισοπολιτείας των γυναικών στην Ελλάδα. Όλα ξεκίνησαν από το ενδιαφέρον να επιλεγεί ένα ερευνητικό αντικείμενο που θα έκανε τις γυναίκες ορατές στο ιστοριογραφικό πεδίο, σε μια εποχή όπου τα ίχνη της ιστορίας των γυναικών έμοιαζαν να έχουν χαθεί.¹ Οι αγώνες των γυναικείων οργανώσεων, όπως καθρεφτίζονταν μέσα από τα φεμινιστικά έντυπα του Μεσοπολέμου, στάθηκαν η αρχή. Στη συνέχεια, το ενδιαφέρον μου επικεντρώθηκε στους αγώνες των φεμινιστριών για την κατάκτηση του δικαιώματος της ψήφου. Σύντομα αντιλήφθηκα ότι η ιστορία των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων συνιστά εξίσου αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας των πολιτειακών μας θεσμών. Επομένως, η μελέτη τού αποκλεισμού των γυναικών από τη θεσμοθετημένη πολιτική ζωή συνιστά έργο σύνθετο, που στηρίζεται ουσιαστικά στην παραδοχή ότι η σφαίρα του πολιτικού δεν είναι άμοιρη των κοινωνικών δεσμών και των εξουσιαστικών φαινομένων, αλλά, αντίθετα, ότι η πολιτική έρχεται κατά κανόνα να εκφράσει και να ρυθμίσει εγκαθιδρυμένες κοινωνικές σχέσεις.²

Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο αποκλεισμός ή η ένταξη των γυναικών στους πολιτειακούς θεσμούς έρχονταν να εξυπηρετήσουν διαφορετικές ανάγκες για κάθε ενδιαφερόμενη κοινωνική ή πολιτική ομάδα: τις γυναίκες ως φύλο, την εξουσία (των ανδρών), τις πολιτικές δυνάμεις, το κράτος.³ Αν, δηλαδή, οι γυναίκες προσδοκούσαν να αναβαθμιστούν κοινωνικά μέσα από τη συμπερί-

1. Όπως σημειώνει η Σάλι Αλεξάντερ, «η εμπειρία των γυναικών πρέπει να ανασύρεται από τη λήθη κάθε φορά που αναδύεται μια νέα φεμινιστική συνείδηση» στα μεσοδιαστήματα τα ίχνη της μοιάζουν να χάνονται» βλ. Σ. Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη και έμφυλη διαφορά στις δεκαετίες 1830-1840. Ορισμένες σκέψεις για τη συγγραφή μιας φεμινιστικής ιστορίας», στο Ε. Αβδελά / Α. Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα 1997, σ. 237.

2. Α. Ι. Μάνεσης, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 16· Ε. Βαρίκα, «Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 222.

3. Βλ. J. Rendall, «Διεκδικώντας την ιδιότητα του πολίτη: γυναίκες και δικαίωμα ψήφου στη Βρετανία, π. 1860-1890», στο Διοτίμα ΚΓΜΕ, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999, σ. 74, όπου θέτει και το ερώτημα ποια είναι η φύση του κράτους μέσα στο οποίο αναζητείται η ιδιότητα του πολίτη.

ληψή τους στην πολιτεία, τα κόμματα, αντίστοιχα, ενδιαφέρονταν να αποκομίσουν από αυτήν τα μέγιστα παραταξιακά οφέλη, εφόσον η συμπερίληψη των γυναικών στο θεσμοθετημένο πολιτικό πεδίο θα προκαλούσε, αν μη τι άλλο, το διπλασιασμό των ψηφοφόρων, επιφέροντας διαφοροποιήσεις στα εκλογικά αποτελέσματα και πιθανόν στη συγκρότηση και τη στελέχωση συνολικά του κρατικού οργανισμού (Βουλή, δημόσια διοίκηση, τοπική αυτοδιοίκηση). Η πολιτική ισότητα θα προκαλούσε επίσης αλλαγές στην ιεραρχική κοινωνική σχέση των φύλων, οι επιπτώσεις της οποίας δεν ήταν δυνατό να προβλεφθούν εξαρχής. Την άποψη, άλλωστε, ότι το δικαίωμα πρόσβασης στους πολιτειακούς θεσμούς θα οδηγούσε σε ριζικές κοινωνικές αλλαγές συμεριζόνταν τόσο οι οπαδοί όσο και οι πολέμιοι της ισότητας.

Από την άλλη, οφείλουμε να θέσουμε το ερώτημα αν το εκλογικό δικαίωμα λειτούργησε ως σύμβολο και τι συμβόλιζε κάθε ιστορική στιγμή και για κάθε κοινωνικό φορέα. Συμβόλιζε την εδραίωση της δημοκρατίας ως πολιτεύματος, την είσοδο των γυναικών στην ευρύτερη ιδιότητα του πολίτη ή την εξίσωση των κοινωνικών ρόλων; Ή μήπως το εκλογικό δικαίωμα συνδέθηκε κατά καιρούς και με άλλους συμβολισμούς;⁴

Η μελέτη ξεκινά με την υπόθεση ότι ο πολιτειακός αποκλεισμός των γυναικών επισφράγιζε τη συνολικά υποδεέστερη κοινωνική τους θέση και υπονόμει τις προσπάθειές τους να καταστούν ισότιμοι κοινωνικοί εταίροι. Η καταπίεση των γυναικών επισφραγιζόταν από την αδυναμία τους να έχουν θεσμικά λόγο.⁵ Από την άλλη, βέβαια, μια κοινωνιολογικού τύπου προσέγγιση του ζητήματος των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων δεν θα μπορούσε να αγνοήσει την ταξική διάσταση. Σήμερα δεχόμαστε ότι η έμφυλη ανισότητα διαπερνά την ταξική διαστρωμάτωση, εφόσον οι γυναίκες υπόκεινται σε ιδιαίτερες ρυθμίσεις ως φύλο. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση των ιστορικών φαι-

4. Πβ. J. Alberti, «“A symbol and a key”: The suffrage movement in Britain, 1918-1928», στο J. Purvis / S. Stanley Holton (επιμ.), *Votes for Women*, Λονδίνο-Ν. Υόρκη 2000, σ. 267-290.

5. Η Α. Μ. Γιανγκ θεωρεί ότι μια κοινωνική ομάδα καταπιέζεται, όταν γίνεται αντικείμενο εργασιακής εκμετάλλευσης, όταν περιθωριοποιείται ως προς ορισμένες κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες, όταν βρίσκεται υπό την εξουσία άλλων, όταν δεν έχει τις ίδιες δυνατότητες έκφρασης και επικοινωνίας, καθώς και όταν της απευθύνεται συστηματικά οποιασδήποτε μορφής βία· βλ. I. M. Young, «Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship», στο C. R. Sunstein (επιμ.), *Feminism and Political Theory*, Σικάγο 1990, σ. 128.

νομένων μάς υποχρεώνει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι έμφυλη και ταξική διάσταση συνυφαίνονται ποικιλότροπα.⁶ Γιατί αν ισχύει ότι οι γυναίκες συμμετέχουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι μέσα από την πτυχή του φύλου, ισχύει εξίσου ότι τοποθετούνται απέναντι στα διάφορα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα από συγκεκριμένη ταξική θέση και με συγκεκριμένη ταξική συνείδηση.⁷ Με ποιο τρόπο, άραγε, προσχώρησαν οι Ελληνίδες στο φεμινισμό τους;

Τέλος, πρέπει να εξεταστεί με ποιους τρόπους συγκρούστηκαν η διεκδίκηση με την άρνηση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και να διερευνηθεί αν η θετική ή η αρνητική στάση απέναντι στο αίτημα της ισοπολιτείας αποτελούσε πρόσκαιρη τακτική ή παγιωμένη κοινωνική αντίληψη. Ως ποιο βαθμό οι αντιλήψεις αυτές σχετίστηκαν με την πίστη σε κάποια συγκεκριμένη μορφή διακυβέρνησης (εθνικοσοσιαλιστική, φιλελεύθερη, σοσιαλιστική, κομμουνιστική); Μήπως διάσταση απόψεων υπήρχε όχι μόνο μεταξύ αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων αλλά και στο εσωτερικό τους;

Τα ίδια ερωτήματα πρέπει να μας απασχολήσουν όσον αφορά τις απόψεις των ίδιων των γυναικών, καθώς είναι ιστορικά διαπιστωμένο ότι υπήρξαν πολλές ιδεολογικές τοποθετήσεις πάνω στα ζητήματα του φύλου· αντίστοιχα, έχουν ιστορικά υπάρξει πολλοί φεμινισμοί, που εκτείνονται από το φεμινισμό της διαφορετικότητας-συμπληρωματικότητας των ρόλων έως το φεμινισμό της ισότητας-ισοπολιτείας.⁸ Και, βέβαια, η επιχειρηματολογία και η δράση κάθε γυναικείας συλλογικότητας μας ενδιαφέρει, εφόσον έχει αποδειχθεί ότι ο φεμινισμός υπήρξε διεθνώς μια σύνθετη διαδικασία κριτικής θεώρησης.⁹

Εξάλλου, η συχνή αναφορά που γίνεται σε κοινωνικά ζητήματα, όπως η εκπαίδευση, η εργασία και η μητρότητα, σχετίζεται με τον τρόπο που νοήθηκε

6. Για τη σχέση φύλου και τάξης, βλ. L. L. Frader / S. O. Rose (επιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ίθακα-Λονδίνο 1996· Ε. Αβδελά / Α. Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά / Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, σ. 44-51.

7. Πβ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα 1992, σ. 59.

8. K. Offen, «Defining feminism: a comparative historical approach», στο G. Bock / S. James (επιμ.), *Beyond Equality and Difference*, Λονδίνο 1992, σ. 73-84· Α. Ψαρρά, «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», *Δίη* 6 (1993), σ. 31-54· Αβδελά / Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν...».

9. J. W. Scott, *Only Paradoxes to Offer. French Feminists and the Rights of Man*, Κέμπριτζ 1996, σ. 18.

η ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες. Δημόσιοι και ιδιωτικοί ρόλοι συναρθρώνονται, καθώς, όπως έχει υποστηρίξει η Ρουθ Λίστερ, το «δημόσιο και το ιδιωτικό ορίζουν το ένα το άλλο και νοηματοδοτούνται το ένα από το άλλο».¹⁰ Με άλλα λόγια, οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας αποτυπώνονται τόσο στους ιδιωτικούς θεσμούς (οικονομία της αγοράς, οικογένεια) όσο και στους δημόσιους (συγκρότηση της πολιτείας, πολιτικές δυνάμεις, συλλογικότητες, εκκλησία), ενώ τα δύο σύνολα συναρτώνται. Η ιστορική έρευνα έχει δείξει ότι η διάκριση δημόσιο-ιδιωτικό υπήρξε μια κοινωνική κατασκευή που καθήλωσε σε μέγιστο βαθμό τις γυναίκες στην οικιακότητα, και η οποία τους επιβλήθηκε στο όνομα της ιδιαίτερης φύσης τους χωρίς την (αρχική) συναίνεσή τους.¹¹

Συνακόλουθα, η μελέτη των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων κάνει φανερή την ανάγκη συσχετισμού τους με τις άλλες κατηγορίες δικαιωμάτων του πολίτη: τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα.¹² Γιατί ας μη μας διαφεύγει ότι τα δικαιώματα που συγκρότησαν ιστορικά την ιδιότητα του πολίτη συνδέονταν με τον ατομικιστικό φιλελευθερισμό και την ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς, φαινόμενα στα οποία οι γυναίκες συμμετείχαν υπό περιοριστικούς και ιδιάζοντες όρους.¹³

Με άλλα λόγια, αν η ανάπτυξη των ατομικών και δημόσιων/πολιτικών ελευθεριών στις φιλελεύθερες κοινωνίες δεν συμπεριέλαβε εξίσου τις γυναίκες στο κράτος δικαίου και την ισονομία, πολύ περισσότερο η δημοκρατία τις απέκλεισε συστηματικά από την ισοπολιτεία, ενώ την ίδια στιγμή απέκτησαν μικρό μόνο αριθμό κοινωνικών δικαιωμάτων ως εξαρτημένα υποκείμενα (κοι-

10. R. Lister, «Ιδιότητα του πολίτη, δρώντα υποκείμενα και δικαιώματα: φεμινιστικές προοπτικές», στο Διοτίμα ΚΓΜΕ, *Το φύλο των δικαιωμάτων...*, σ. 383.

11. Βλ. ενδεικτικά, C. Pateman, «Feminist critiques of the public/private dichotomy», στο A. Phillips (επιμ.), *Feminism and Equality*, Ν. Υόρκη 1987, σ. 103-126· J. Squires, *Gender in Political Theory*, Κέμπριτζ 1999, σ. 24-32· Ε. Αβδελά, «Το “δημόσιο” και το “ιδιωτικό” στη νέα πολιτική ιστορία ή τα μεταβαλλόμενα όρια του πολιτικού», *Μνήμων* 21 (1999), σ. 211-220· Ε. Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο Διοτίμα ΚΓΜΕ, *Το φύλο των δικαιωμάτων...*, σ. 508-526.

12. Για την κλασική ταξινόμηση, βλ. T. H. Marshall / T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα 2001· για τη φεμινιστική θεώρηση, βλ. Lister, «Ιδιότητα του πολίτη...», σ. 369-370.

13. Βλ. ενδεικτικά, C. Pateman, *The Sexual Contract*, Στάνφορντ 1988· Τζ. Κέλι, «Η κοινωνική σχέση των φύλων. Μεθοδολογικές επιπτώσεις της ιστορίας των γυναικών», στο Αβδελά / Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες...*, σ. 140-141.

νωνική προστασία). Πρέπει, επομένως, να αξιολογηθεί, αν μια τόσο περιορισμένη απονομή δικαιωμάτων έχει νόημα να ορίζεται ως ιδιότητα του πολίτη.

Με αυτά τα μοντέλα ανάπτυξης της φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτείας αναμετρήθηκαν οι γυναίκες στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα στην Ελλάδα. Το ερώτημα είναι κατά πόσο οι γυναικείες και οι φεμινιστικές δράσεις κατάφεραν να επισπεύσουν την ισοπολιτεία, καθώς και κάτω από ποιους όρους αυτή πραγματοποιήθηκε.¹⁴

Το γεγονός του γυναικείου πολιτειακού αποκλεισμού δεν πρέπει, όμως, να μας κάνει να πιστέψουμε ότι οι εξουσίες του παρελθόντος αγνόησαν εντελώς το γυναικείο ζήτημα. Στόχος της μελέτης είναι να τεκμηριώσει την υπόθεση ότι όλοι οι κοινωνικοί φορείς είχαν την αγωνία να καθορίσουν επακριβώς τον πολιτειακό ρόλο των γυναικών. Οι αναφορές τους στο γυναικείο ζήτημα είναι υπαρκτές, ακόμα και αν σήμερα είναι ξεχασμένες. Αρκετοί πολιτικοί, άλλωστε, που αναφέρθηκαν στο γυναικείο φύλο ηγήθηκαν του ελληνικού κράτους, ενώ άλλοι υπήρξαν οραματιστές· οπότε πρέπει να αναρωτηθούμε: «Τι γίνεται [...] όταν οι φορείς των οραμάτων γίνονται νομοθέτες;».¹⁵

Ας σημειωθεί, επίσης, ότι καταβλήθηκε προσπάθεια για τη σωστή ανάλυση τόσο του εγχώριου όσο και του διεθνούς πλαισίου μέσα στο οποίο γινόταν η διαπραγμάτευση του πολιτειακού ρόλου των γυναικών, με το σκεπτικό ότι τα φαινόμενα δεν μπορούν να μελετηθούν μακριά από τα ιστορικά συμφραζόμενα που τα παρήγαγαν. Η προσπάθεια σύνδεσης με τον παγκόσμιο περίγυρο εξηγείται και από τον διεθνικό χαρακτήρα των φεμινιστικών αγώνων, καθώς και από το γεγονός ότι η απονομή της ισοπολιτείας επηρεάστηκε από τις οικουμενικές πολιτικές συγκυρίες που άπτονται των δύο παγκόσμιων πολέμων.

Η πολυδιάστατη αυτή ερευνητική μεθοδολογία δεν συνδέεται, βέβαια, με την πλάνη της ιστορικής συνολικότητας, αφού κάθε ιστορική διήγηση είναι

14. Η διαφορά μεταξύ γυναικείου και φεμινιστικού κινήματος έγκειται στον τρόπο αντιμετώπισης της ανισότητας. Ορισμένες ερευνήτριες θεωρούν ότι η γυναικεία αμφισβήτηση δεν επιδιώκει αυτόματα τη ριζική ανατροπή των έμφυλων σχέσεων, αλλά μόνο τη βελτίωσή τους· αντίθετα, η φεμινιστική αμφισβήτηση επιδιώκει να ανατρέψει συνολικά το πλέγμα των έμφυλων εξουσιαστικών σχέσεων· βλ. Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική...*, σ. 86-87. Κάποιες ερευνήτριες, πάντως, έχουν δώσει έναν ευρύ ορισμό του φεμινισμού που περιλαμβάνει όλα τα ρεύματα που προέβαλλαν αιτήματα σχετικά με το φύλο· βλ. ενδεικτικά, Ο. Banks, *Faces of Feminism*, Ν. Υόρκη 1988, σ. 3-4· Αβδελά / Ψαρρά, «Ξαναγράφοντας το παρελθόν...», σ. 81.

15. Αλεξάντερ, «Γυναίκες, τάξη...», σ. 253.